

QAZI BÜRHANƏDDİNİN DİLİ

Reyhan MƏDƏTOVA

(Xəzər Universitəsi, Bakı, Azərbaycan)

Anadilli poeziyamızın XIV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış ən qüdrətli simalarından biri olan Qazi Bürhanəddin Əhməd (1344-1398) heyratamız dərəcədə zəngin bir ədəbi irs qoyub getmişdir. 54 illik qısa, lakin siyasi və ədəbi hadisələrlə dolu coşqun bir həyat yolu keçmiş Q.Bürhanəddin sonsuz elm həvəsli, tükənməz sənət duyğulu, işıqlı bir şəxsiyyət kimi çoxsaylı Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin cərgəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Onun poetik yaradıcılığı sonrakı dövrlərdə yaranmış bir sıra görkəmli söz sənətkarlarımız üçün ədəbi örnək rolu oynamışdır.

Qazi, vəzir, naib və nəhayət hökmdar kimi siyasi fəaliyyət gös-tərən Q.Bürhanəddin öz dövrünün mükəmməl təhsil görmüş ziyalılar-dan biri olmuş, ana dilindən əlavə ərəb və fars dillərinə də dərindən yiyələnmişdir. Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığımdan hələlik Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı şerlər, «İksirüs-səadət fi Əsrarül-ibadət», «Tərcihüt-tövzih» adlı elmi əsərləri məlumdur. Lakin sənət biliciləri arasında onu tanıtdıran və məşhurlaşdıran ana dilində yaz-dığı şerlərdən tərtib olunmuş böyük həcmli divanıdır. Əslində, divan termini burada şərti xarakter daşıyır. Çünki Qazi Bürhanəddinin şerlər külliyyatı həm həcminə, həm də düzülüş prinsiplərinə görə divan tərtibinin məlum ölçülərindən çox-çox kənara çıxır. 1500-ə yaxın şeri əhatə edən bu külliyyat-divan, çox güman ki, şerlərin yazılış tarixinə görə sıralanmışdır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, şerq ədəbiyyatında divan adətən 100-200 şerdən ibarət olub şerlərin əlifba sırası ilə düzülüşünə əsaslanır.

Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan dilində yazdığı şerləri toplanmış bu nəhəng divanın yeganə nüsxəsi Londonda Britiş muzeyində saxlanılır. Qazi Bürhanəddinin şəxsi xəttatı olduğu ehtimal edilən Xəlil bin Əhməd adlı bir katib tərəfindən 796-cı ildə (1393-94-cü illərdə), şairin öz sağlığında üzü köçürülmüş bu di-van hərəkəli olub, son dərəcə gözəl nəsx xətti ilə yazılmışdır.

İstər ədəbiyyat tariximizin, istərsə də dilimizin tarixinin öyrənil-məsində müstəsna əhəmiyyəti olan Qazi Bürhanəddinin poetik yara-

dıcılığında bu günə qədər ətraflı öyrənilməmiş, şairin bədii irsinin Azərbaycan ədəbi dili tarixindəki rolu layiqincə qiymətləndirilməmiş, öz həqiqi yerini tapmamışdır. Halbuki onun əsərləri sənətkarlıq baxımından klassik şerimizin ən gözəl və uzunömürlü nümunələri ilə bir sırada durar.

Qazi Bürhanəddin xalq şerinin qaynaqlarından yaradıcılıqla qidalanmış, xalqın poetik təfəkkürünün çoxəsrlik şifahi ədəbi ənənələrini yazılı ədəbi dildə möhkəmlətməmiş və inkişaf etdirmişdir. Və heç də təsadüfi deyil ki, misilsiz folklor nümunəmiz olan Dədə Qorqud dastanlarına məxsus bir sıra poetik-üslubi vasitələrə şairin əsərlərində də geniş şəkildə müraciət olunmuşdur.

Qazi Bürhanəddinin şerlərində sadəlik, aydınlıq və yığcamlıq ən mühüm üslubi göstəricilərdən biridir. Onun həm klassik şərq şeri, həm də xalq şeri formalarında, istər əruz və istərsə də heca vəznlərində yazdığı şerlərində ruhu oxşayan nikbin bir həzinlik, təsirli musiqini xatırladan təbii bir lirizm və axıcılıq hakimdir. Ana dilinə məxsus sözlərin ecəzkar poetik gücündən, potensial ifadə imkanların-dan heyran ediləcək dərəcədə ustalılıqla istifadə edən Q.Bürhanəddinin bədii dili şifahi ədəbi dil ənənələri ilə yazılı ədəbi dilin klassik normalarının sintezindən yığılmışdır. Lakin bu prosesdə canlı xalq dili xüsusiyyətlərinin üstün mövqeyi, aparıcı və müəyyənədicili təsiri qabarıq şəkildə özünü büzüzə verir.

Qazi Bürhanəddinin divanında müəyyən qrup sözlərin yazılışında fonetik müvazilik, paralellik özünü göstərir. Divandakı ayrı-ayrı şerlərdə eyni sözün müxtəlif variantlarda işlənməsini (məs: tolu//dolu, totax//dodaq, taş//daş,, xanı//qanı və s.) dialekt fərqləri kimi, söz ortası və sonunda «x» samitinin işləkliyi isə (məs: dutxun, apardux, qoymax, yanax, varlıx, ax(ağ), ayırmalıx, ırmıx, ayax (ba-də) azacux, artux, fərax və s.) danışq dilinin təsiri kimi izah edilə bilər.

Ərəb və fars dillərini elmi və bədii əsərlər yazma biləcək səviyyədə mükəmməl bilməsinə baxmayaraq, Q.Bürhanəddinin şerlərində başqa klassiklərimizlə müqayisədə bu dillərdən alınma sözlər qat-qat azdır. Əvəzində xalq danışq dilinə məxsus söz və ifadələr, qədim Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsini bərpa etməyə imkan verən leksik vahidlər böyük üstünlük təşkil edir. Əslində xalq danışq dilinə, adi məişət nitqinə məxsus deyim tərzii şairin dilində

yad dillərin təsirini elə neytrallaşdırmış və özümləşdirmişdir ki, bunların çoxluğundan və ya azlığından asılı olmayaraq bədii mətnin anlaşılqlılığı, hissi-emosional təsirliliyi təmin edilmiş olur. Məsələn:

*Şəha, hicrün ilə zarəm, irax səndən, irax səndən, Fəraqun ilə
yanaram, irax səndən, irax səndən, Nigara, xüftə gözündən
ki, məstərn, olmuşam məxmur. Anınçün gecə bidaram, irax
səndən, irax səndən, Tapundan ayru bazaram, özümdən daxı
bizaram, Fəraqın odıyla yanaram, irax səndən, irax səndən,
Gözündən qanıdır yaram, buyurmaz isən, ey yar, əm Gərək
ki, yürəgüm yaram, irax səndən, irax səndən,*

Şairin divanında işlənmiş könül almaq, baş almaq, başa gəlmək, meydan sulamaq, qanına susamaq, könül vermək, can almaq, araya qan düşmək və s. tipli onlarla frazeoloji vahidlər canlı xalq dilindən götürülmüşdür.

Qazi Bürhanəddinin bədii irsi yüksək məzmun dolğunluğu ilə seçildiyi kimi, musiqililiyi / ahəngdarlığı və böyük estetik təsir gücünə malik olması ilə də diqqəti cəlb edir. Onun yaradıcılığının şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılığı şerin formal təşkilində istifadə etdiyi rəngarəng üslubi vasitələrdə də aydın şəkildə nəzərə çarpır. Şair adi danışq sözlərinin səslənmə imkanlarından elə sənətkarlıqla istifadə etmişdir ki, misra daxilindəki hər bir söz şerin ümumi ahənginin əvəzedilməz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Qazi Bürhanəddinin bədii dilinin özüm-lü səciyyəsinə göstərən belə üslubi vasitələrdən biri alliterasiyadır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də digər türkdilli xalq-ların şifahi şer sənətində mühüm yer tutan alliterasiya müəyyən mətn parçasında (misra, beyt və ya bənddə) tərkibində eyni samitlər və ya məxrəc etibarilə bir-birinə yaxın samitlər iştirak edən sözlərin yanaşı işlədilməsi nəticəsində meydana çıxır. Şifahi xalq yaradıcılığının bayatı, tapmaca, yanıltmac, atalar sözləri kimi janrlarında alliterasiya-yanm rolu xüsusilə böyükdür. Tədqiqatçılar qədim türk şerində allite-rasiyanın geniş yayıldığını qeyd edir və ümumiyyətlə, alliterasiyanın şerin formal təşkilində əsas amil kimi çıxış etdiyini, qafiyənin daha sonralar meydana çıxdığını göstərirlər. Qazi Bürhanəddinin şerlərində mükəmməl qafiyə sistemi olsa da, ayrı-ayrı samitlərin alliterasiya-

sının yaratdığı ritm və ahəng xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alliterasiya nəticəsində meydana çıxan musiqililik şərin daxilindəki sözləri sanki eyni ladda bir-birinə kökləyir, lirik-psixoloji ovqatın axarını müəyyənləşdirir. Şairin divanında q, n, b, c, d, r, ş samitlərinin allitera-siyasma daha tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Məs:

Ləbləründən dərdümə sordum dəva (d, r)
Can ləbünün qanına dilər ki, qana, qana qan,
Necə sən qanlı yürəgümün qanına qanısan (q, n)
İşi həmişə qaşiyilə düşdü könülün (ş)
Bən aduna adandümü bu sanuyi sandum (n)
Narınca beliyçün nola nar olsa könüldə (n)
Cana can verməyənin nə canı var (c)
Elmi-əzəldə çünki həq seçdi qamu olacağı
Bənü neçə bənüm kibi bunda bəhanə gəlmişəm (b)

Qazi Bühranəddinin şerlərində axıcılıq, ahəngdarlıq yaratmaq üçün təkrarlardan geniş istifadə edilmişdir. Göstərilən estetik cəhətlərdən əlavə, təkrarlar şerdə mənanın daha qüvvətli və obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Şairin divanında işlənmiş dil-dil, dəlük-dəlük, qədəm-qədəm, fil-fil, neçə-neçə, dəm-dəm, az-az, gözə-göz, can-cana, tən-tənə və s. leksik vahidlər məhz bu qəbildəndir. Şerlərinin birində şair yazır:

Könlümdəki sirrümü tapuna ağız-ağız Demək
dilərəm, çünki çağırmağa yaramaz.

Göründüyü kimi, buradakı təkrar forması (ağız-ağız) beytin estetik təsir gücünü artırır, poetik məzmun çalarlığını dəqiq ifadə edən əsas üslubi göstəricilərdəndir.

Qazi Bühranəddinin divanında çox tez-tez təsadüf olunan alliterativ formalardan biri də daxili üzvlü təkrarlardır (bunlara dil-çilikdə daxili obyektli fellər də deyilir). Bu tipli təkrarlarda sözün kökü ilə düzəltmə fel forması yanaşı işlədilir. Məsələn:

Gözü, kirpükləri oxi il əgözlə rgözümü...
Assısından bixəbərdür yana-yana yanasan...

Göstərilən təkrar növünə aid nümunələr bir də ona görə əhəmiyyətliyə ki, müasir dilimizdə bir sıra daşlaşmış düzəltmə sözlərin, eləcə də qoşa sözlərin tərkibindəki arxaik elementlərin ilkin köklərini bərpa etməyə imkan verir. Məsələn, ilkin fel formaları müasir dildə işlənməyən ilmə, ilgək sözlərinin ilmək felinə, yan-yörə qoşa sözündəki yörə lekseminin «yörəmək» fel formasına məhz daxili üzvlü təkrarlar şəklində Q.Bürhanəddinin divanında təsadüf olunur:

*Bin göz **iləyim** kisularun **ilməsinə** bən
Bir göz nola damumuza bizüm ilərsən
Sultan qulu ol ki, ola aləm sana Bagdad,
Yörəgə **yörənimiyə** əğyar eşikində.*

Şairin divanında ilk baxışda daxili üzvlü təkrarlara bənzəyən, lakin mahiyyətcə onlardan fərqlənən söz işlətmə üsullarından biri fonetik cəhətdən oxşar sözlərin yanaşı işlədilməsidir. Bu yolla meydana çıxan alliterasiya misra daxilində xüsusi bir nizamlılıq, harmo-niya yaradır. Məs:

*Gülgün cəmalı **şəmsi** dəxi **şərmisar** edər...
Yürək **dəmi dimağuma** çünki buxar edər...
Ləbünü **dilədi dil**, yəni kəşfi-raz gərək...
İncə beli tənümi **qıl qıldı**...
Qiyamət oldu gərək qamu **sərvə sərvər** ola...
Zor ilə **zərə** sevdüğimin çün tanı yoxdur...
Abi-həyat görün kim, **axar ağızımdan**,
Eşq ilə bu cəhamı **qəndünə qandığıyçün**...*

Şairin dilində müxtəlif bədii təsvir vasitələri də mühüm yer tutur. Fikrin daha poetik və təsirli ifadəsi. üçün onun şeirlərində mübaliğə, bənzətmə, metafora, epitet və s. məcaz növlərindən böyük ustalıqla istifadə edilmişdir.

Bu zaman beytin misraları arasındakı daxili məntiqi əlaqəyə, semantik-sintaktik bütövlüyə (bu cəhət klassik şeirimizdə özünün ən bariz ifadəsini Füzuli şeirində tapmışdır), yüksək poetik məzmunun

müvafiq bədii forma ilə tamamlanmasına və uyğunluğuna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məs:

*Zülfü qılı bəni əgər saldı kənara, xoş ola,
Bən tənümi qıl edübən yenə miyanə gəlmişəm...
Canımı aldı gözi, könüm apardı yüzi,
Şəhdü şəkər tək sözi, əqlümi lal eylədi.*

Şairin divanında metaforik mənalar əsasında yaranmış fərdi-poetik söz birləşmələri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Adi nitqdə bir-birilə əlaqələnməsi mümkün olmayan, konkret və abstrakt mənalı sözləri yanaşdırmaq yolu ilə meydana çıxan belə metaforik birləşmələrə hüsn atı, qəm çərisi (qəm qoşunu), göz oxu, könül beşigi, fəraq çarmıxı, kirpik oxu, qaş yayı, könül quşu, eşq dənizi, könül dənizi, yaş dənizi, könül Təbrizi, könül kəkliki, cəfa atı, eşq mülkü və s. nümunə göstərmək olar. Sənətkarların şerlərində bəzən bütöv misralar, hətta beytlər belə metaforik birləşmələr üzərində qurulur. Məs: Gözlərim gəmisi ləngər saldı qan dənizinə.

Belə bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, həmin sintaktik birləşmələrə sonrakı əsərlərdə daha çox izafət tərkibləri şəklində təsadüf edilir. Bu, şairin milli zəminə qırılmaz tellərlə bağlılığını bir daha nümayiş etdirir.

Qazi Bürhanəddinin dili leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə də olduqca zəngindir. Şairin poetik sənətkarlığı ayrı-ayrı sözlərin semantik çalarlarından, sinonim, omonim və antonim kimi leksik-semantik söz qruplarının funksional-üslubi imkanlarından istifadə edilməsində xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Təkcə belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, istisnasız olaraq, onun bütün şerlərində omonim mənalı sözlərə (eyni şəkildə yazılan və tələffüz edilən, lakin müxtəlif mənalar ifadə edən leksik vahidlərə) təsadüf etmək mümkündür. Bu cəhət ədəbi dilimizin tarixində nadir hadisə olub şairin Azərbaycan dilinin incəliklərini nə qədər dərinlən və həssaslıqla duyduğunu bir daha açıb göstərir. Məsələn:

*Yaxınına gəlmədin vücadımı yaxar,
Görümədim bu bəni yaxanı, ya xanı?*

Beytdə «yaxanı», «yaxanı» (yandıranı), «ya xanı» (hanı sual əvəzliyinin qədim forması) tipli yazılmış və tələffüz baxımından yaxın olan sözlərin məna müxtəlifliyindən üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

*Dilbərə, al əlünə al ayağı
Dopdolu eylə ələ sal ayağı*

Burada isə al sözü «almaq» və «qırmızı» mənalarında işlədilmişdir.

Omonimlik hadisəsinə aid aşağıdakı misallarda da şairin poetik sənətkarlığını aydın görmək mümkündür:

*Dünyadə yenə bən qoca bir gəncə irişdüm.
Viranə içində sana san gəncə irişdüm
(Gənc sözü «cavan» və «xəzinə» mənaları bildirir)
Bu könlün daşa gərək,
Düşməni ura başını daşa gərək
Yanağın alıyıl sən başladun alə, eyləmi?
Gözlərimün yaşını sən boyadun alə, eyləmi?
(Al sözü «hiylə» və «qırmızı» mənaları bildirir).*

Qazi Bürhanəddinin bir sıra şerlərində qafiyə sistemi bütövlükdə omonimlik üzərində qurulmuşdur. Bu cəhətdən həmin şerlər aşiq poeziyasının cinas qafiyə əsasında formalaşan təcnis növünü yada salır.

Şairin divanında bir çox qədim Azərbaycan dili sözlərinə rast gəlirik ki, bunların əksəriyyəti başqa yazılı abidələrimizdə də qeydə alınmışdır. Məsələn, əsrinmək (sərxoş olmaq), yaxmaq (yandırmaq), dün (gecə), tana qalmaq (təəccüblənmək, mat qalmaq), əm (dərman, əlac), uçmaq (cənnət), çəri (qoşun), ismarlamaq (tapşırmaq), əsrük (sərxoş), ismək (istilənmək, isti olmaq), düş (yuxu), um (arzu, istək), ulu (böyük), tutmaq (hesab etmək), qaxmaq (vurmaq), şabaş (bəxşiş, hədiyyə) və s.

Divanın leksikasında işlənmiş bəzi sözlər eyni fonetik tərkibdə müasir dilimizdə işlənsə də, başqa mənalar ifadə edir. Belə ki, divanda oynamaq feli «qoymaq», çağırmaq feli «mahnı oxumaq»,

dikmək feli «nişan almaq», düzmək feli «bənd etmək, bağlamaq», yoğun sözü «uzun» mənaları bildirir.

Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan dilindəki şerlərindən tərtib olunmuş divanı ədəbi dilimizin nadir abidələrindən biridir. Divanın dil xüsusiyyətlərinin hərtərəfli şəkildə araşdırılması dil tarixçiləri-mizin qarşısında duran ən vacib vəzifələrindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, 1984.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Bakı, 1979.
3. Kazımova Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, 2003.
4. Hacıyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, II hissə, Bakı, 1976.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı, 1990.
6. Muherrem Ergin. Kadı Burhaneddin Divanı. İstanbul, 1980.
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995.

S u m m a r y

THE LANGUAGE OF GAZI BURHANEDDIN

Reyhan MADATOVA

(Khazar University, Baku, Azerbaijan)

The first Divan in Azerbaijani coming to our days belongs to Gazi Burhaneddin. Only copy of the Divan saved at the British Museum in London was written in *naskh* handwriting by Khalil bin Ahmed in 1393-1394.

Optimism and natural lyrics like music is well-felt in poetry of G. Burhaneddin which was created in both classic oriental poetry and folklore

styles. Words and phrases belonging to folk language and lexical units allowing create the general picture of the old Azerbaijani vocabulary predominate in the Divan.

One of the characteristic features of G. Burhanaddin's language is alliteration. Researchers show that alliteration was wide-spread in Old Turkic poetry as a main factor in formal structure of poetry and rhyme came to existence later.

Various artistic tools of expression take place in the poet's vocabulary. Such kinds of tools as over-estimation, identification, metaphors, epithets, etc., were used with mastery for a more poetic and influential expression of thoughts.

Poetic mastery of G. Burhanaddin is clearly seen in using semantic tinges of various words, as well as, functional opportunities of such lexical and semantic word groups as synonyms, homonyms, antonyms.

Elaboration of linguistic features of the Divan is one of the most important task standing in front of linguistic historians.